

R. E. NIRVI

SANASTONKERÄÄJÄNÄ KIIHTELYSVAARASSA

Sanakirjasäätiön perustaminen vuonna 1924 merkitsi piristysruisketta kansankielen sanakirjahankkeelle, joka siihenastisen olemassaolonsa aikana oli joutunut kokemaan sekä taloudellisia vaikeuksia että pettymyksiä saavutettujen tulosten suhteen. Valtiovalta tuli nyt mukaan hankkeeseen ja sitoutui rahoittamaan sitä, mikä mahdollisti sen, että sanastonkeruuta voitiin tuntuvasti tehostaa ja että se voitiin organisoida uudelleen. Keruumenetelmiä oli kaksi: ensinnäkin alettiin julkaista suurelle yleisölle suunnattuja sanastoa koskevia kyselyitä ja perustettiin tätä tarkoitusta varten *Sanastaja*-lehti. Syntyi niin sanottu vapaaehtoisten vastaajien verkosto, joka vuosikymmenten aikana on kasvattanut Suomen murteiden sana-arkiston kokoelmia yli neljällä miljoonalla sanalipulla.

Toinen menetelmä sanaston kartuttamiseksi oli, että osasta maan pitäjiä päätettiin keräyttää mahdollisimman täydelliset sanastot. Maa jaettiin 23 murrealueeseen. Kustakin valittiin jokin keskeinen pitäjä, jonne sitten lähetettiin kielitieteellisen koulutuksen saanut ja sanastonkeruuseen valmennettu maisteri kolmeksi neljäksi vuodeksi. Hänen tehtävänään oli tuona aikana saada tallennetuksi pitäjän murteen kaikki sanat.

Suuri osa suunnitelluista pitäjänsanastoista saatiin kerätyksi ennen sotia. Niiden joukossa oli pohjoiskarjalaisen Kiihtelysvaaran murteen sanakokoelma. Se, että Kiihtelysvaaran sanastajaksi aikanaan kiinnitettiin länsimurteiden alueelta, Askolasta,

kotoisin oleva maisteri Ruben Nirvi, johtui varmaan osaksi siitä, että hän oli jo opiske-luaikanaan useana kesänä kerännyt sanastoja Raja-Karjalasta, Suistamolta. Noihin aineksiin pohjautui myös hänen pro gradu -tutkielmansa *Suistamon keskusmurteen vokalismi*.

Nirvi kuvaa (1964: 76) ryhtymistään Kiihtelysvaaran sanastajaksi näin:

Oli lokakuun alkupuolta 1933. Sanakirjasäätiö, joka tuohon mennessä oli tallentanut murteidemme sanavaroja jo kymmenisen vuotta ja saattanut tyydyttävään päätökseen mm. eräiden suurten pitäjänsanastojen keruun, suunnitteli uuden työkohteen avaamista Joensuun Karjalan, nykyisen Pohjois-Karjalan läänin, alueella, josta oli vain hajanaisia pikkukeräelmiä sieltä täältä. Olin lupautunut työn suorittajaksi; oli vain valittava paikkakunta, jolle asettaisin. Muistan, miten prof. Martti Rapola, Sanakirjasäätiön silloinen johtaja, päätyi Kiihtelysvaaraan: Oli tarkoituksenmukaista ottaa kohteeksi jokin alueen keskimaissa oleva pitäjä, koska sellaisen murre edustaisi tyypillisintä pohjoiskarjalaista kielimuotoa. Häntä eivät miellyttäneet vanhat rintapitäjät Liperi ja Kitee, sillä niiden alueilla entiset kulttuurimuodot ja muinaisperinne saattoivat olla väistymässä. Pielisjoen varret taas olivat teollisuusseutuja, joihin ilmeisestikin oli ajautunut vieraspaikkaisia.

Kiihtelysvaaraan saavuttuaan Nirvi asettui asumaan kirkonkylään apteekkari Lappalaisen perheeseen. Tätä vaihetta kesti vain puolisen vuotta, sillä toukokuussa 1934 Nirvin perhe — mukana oli myös

vaimo, Saima Nirvi — muutti kymmenisen kilometriä kirkolta pohjoiseen olevaan Heinävaaran kylään. Tässä kylässä, tosin kolmessa eri paikassa, Nirvit asuivat keruun loppuun eli syksyyn 1937 asti. Nirvin sanakokoelma perustuukin suurimmaksi osaksi juuri heinävaaralaisten puheeseen.

Kiihtelysvaara osoittautui ihanteelliseksi keruupaikkakunnaksi. Ihmiset olivat vanhoillaan elävää talonpoikaisväestöä. Kielenoppaista ei ollut puutetta, eikä heitä tarvinnut lähteä etsiskelemään kylän ulkopuolelta. Oppaiden ikäjakauma oli varsin suuri: vanhin oppaista oli syntynyt 1840-luvun lopulla, nuorimmat 1900-luvun alussa. Kiihtelysvaarassa olonsa aikana Nirvi tuli puhuttaneeksi yli 40:tä henkilöä. Heistä varsinaisia pääoppaita, joiden kanssa hän työskenteli säännöllisesti, oli kuitenkin vain viisi kuusi.

Suhtautuminen vieraaseen oli ystävällistä ja mutkatonta. Ainoa ongelma tuntui olevan alkeelliset olot, nimenomaan asuntojen kylmyys. Nirvi kirjoittaa: »Mutta ulkonaiset olosuhteet ovat täällä tietysti vaikeat; ennen kaikkea asunto, ruuan puhtaus (maidon) y.m. ei ole länsisuomalaisen mielenmukaista. Mutta primitiivinen, rikas murre antaa puolestaan moninkertaisen korvauksen.» (Keruukertomus 1936.)

Lauri Hakulisen vuonna 1924 toimitamassa vihkosessa »Opas suomen kielen murteiden sanavarain kerääjille» oli yksityiskohtaisesti selvitelty aihepiireittäin etenevää kysely- ja kuuntelumetodia. Kyselymenetelmän mukaan eri aihealat käydään läpi yksi kerrallaan ja niin monen oppaan kanssa, että kaikki aiheeseen liittyvät termit ja niiden merkitykset on saatu muistiin. Tätä menetelmää käytti myös Nirvi, etenkin keruun alkuaikoina. Esimerkiksi vuonna 1936 hän käsitteli sellaisia aihealoja kuin »tattari ja sen viljely», »valaistusneuvot», »nahkan kotipiiskaus», »tervanpoltto», »viinanpoltto», »hiilenpoltto», »saran val-

mistus ja sarka», »seulan, pirran, vakan ja kerin valmistus» ja »lapsi ja lapsen hoito» (Keruukertomus 1936).

Menetelmän etuja oli, että kun kysely eteni järjestelmällisesti, sanasto kaikilta lohkoilta tuli kerätyksi eikä mitään vahingossa unohtunut pois. Oli muitakin etuja. Nirvi kirjoittaa (1964: 78):

Aloitelllessani sanastusta paikkakunnalla työ oli saatava näyttämään tarpeeksi asialliselta. Ei sopinut kysyä kissan nimiä tai kehonosia. Varsinkin kanta- ja sukutalojen vanhatisännät ja -emännät, jotka kauttaaltaan olivat arvokasta ja hillitysti tarinoivaa väkeä, puhuivat asiallisista aiheista ja mieluiten menneistä.

Kaikkien kanssa ei kyselymenetelmää kuitenkaan voinut käyttää. Siteeraan edelleen Nirviä (1964: 78–79):

Oli toisenkinlainen ryhmä avustajia: mielihoiteitaan seurailevat tyypit, itenäistyneet mökinmiehet ja -vaimot, jollaisia opaspiirissä oli monia. Heitä oli vaivalloista, jopa mahdotonta johdattella pitempijännitteisyyttä vaativan asian piirissä. He puhelivat huolettomasti ja slangimaisesti murrettaan, ja heidät sai helposti ärsyntyneeseen puheliaksi kehumalla heidän naapureitaan sekä naapuriensa lapsia ja hevoseja. Noiden kanssa työskennellessä kertyi parasta lauseparsistoa ja oivallisia esimerkkilauseita. Mutta heistä saattoi parhaiten hyötyä vasta sitten, kun murteen rakenne ja sanastokin alkoi olla tutunomaisena.

Ja edelleen (Keruukertomus 1935):

Toisenlaistakin kuuntelua olen harrastanut. Kaisa Tuupaiselta, jota olen säännöllisesti sanastellut kerran viikossa, ainekset on saatu puheesta, mikä on koskenut ympäristön jokapäiväisiä »tapahtumia» ja henkilöitä. Tietysti omasta puolestani olen koettanut olla mahdollisimman varovainen ja heitellyt vain harkitusti tappuroita tuleen. Tällä tavoin olen mielestäni saanut parasta

▷

lauseopillista ja yleissanastotavaraa. Ja tärkeätä kai on valaista esimerkein myös täkäläistä »mökkikulttuuria».

Erilaisten menetelmien käyttö on tuloista päätellen ollut onnistunut ratkaisu. Nirvin sanakokoelma on harvinaisen monipuolinen, lähes kaikki Kiihtelysvaaraassa ajateltavissa olevat kansanomaisen kulttuurin lohkot kattava. Sen lisäksi se on muutakin: siinä on runsaasti ihmisten sosiaaliin suhteisiin, keskinäiseen kanssakäymiseen, tuntoihin ja tuntemuksiin liittyvää sanastoa ja elävää, runsassisältöistä esimerkkiaineistoa.

Suhteestaan asiasanastoon Nirvi kirjoittaa näin (1964: 79): »Minun tehtävänäni ei ollut valaista kansatieteellistä sanastoa pelkin esimerkkilausein, vaan johdonmukaisesti pyrkin saamaan ytimen siitä asiapuolesta, joka kuului sanan merkitykseen.» Tämä periaate näkyy Nirvin sanakokoelmassa niin, että hän keskeisiä kansatieteellisiä termejä koskevissa lipuissa kuvaa yksityiskohtaisesti jonkin työprosessin tai jonkin esineen rakenteen. Samalla hän tulee antaneeksi tietoa samaan käsitejärjestelmään kuuluvien sanojen keskinäisistä merkityssuhteista. Vaikka jokaisesta sanasta on omalla aakkoskohdallaan vielä oma lippunsa, silti kansatieteellisten kokoomalippujen olemassaolo on perusteltua kokonaisuuden hahmottamisen kannalta. Lipuista näkyy myös, että kerääjä on perusteellisesti selvittänyt itselleen asioiden taustat. Tämä takaa sen, että merkityksenselitteet ovat ehdottoman luotettavia.

Esimerkkinä kansatieteellisestä kokoomalipusta voisi olla vaikkapa *viikate*. Nirvi kuvaa lipussa muun muassa, miten seppä pajassa valmistaa viikatteen terän. Siihen kuuluu terän pituisen metallikappaleen halkaiseminen, kuumentaminen, takominen, tasoittaminen, terän kannan eli kynnen kääntäminen suoraan kulmaan, leikkaavan reunan ohueksi takominen ja lopuksi

terän karkaiseminen ja uudelleen pehmentäminen, kunnes metallin oikea kovuusaste on saavutettu. Viikatteen rakennetta Nirvi havainnollistaa piirroksin, joista selviävät viikatteen osat ja niiden nimitykset.

Kielitieteellisessä semantiikassa on usein haluttu korostaa sanan leksikaalista merkitystä eli sitä merkitystä, joka sanalla on kielen järjestelmässä. Sen sijaan sellaista tietoa, joka koskee kielen suhdetta todellisuuteen, ulkomaailmaan, on pidetty ensyklopedisena ja kieltä kuvaavaan sanakirjaan kuulumattomana. Nykykieltä koskevissa sanakirjoissa tätä periaatetta onkin useimmiten helppo noudattaa, koska sanakirjan käyttäjät tuntevat maailman, jonka kieltä sanakirja kuvaa. He eivät välttämättä kaipaa tietoa siitä. Silloin kun kuvattavana on vanha kielimuoto, asia on toisin. Maailma on outo, nykyihminen ei tunne sitä tai tuntee vain hatarasti. Yksi esimerkki: Jos sana *vihko* Kiihtelysvaaran murteessa määritellään 'pellava- tai hammppukimpuksi, jossa on 31 pioa' ja *kerppu* Rauman murteessa 'nahkiaiskimpuksi, jossa on 21 nahkiaista', jäämme ihmettelemään, miksi ei tasalukua, miksi yksi enemmän. Ongelma poistuu, jos semanttisesti sinänsä korrektit määritelmät saavat tuekseen hiukan maailmantietoa: kymmenluvun yli menevä pio tai nahkiainen tarvitaan siksi, että se muodostaa siteen muun kimpun ympärille. Side ei ole samalla tavalla priimatavaraa kuin muut kimpun yksiköt. Sitä on jo käytetty johonkin, nimittäin kimpun sitomiseen.

Taustan huomioon ottamisen periaate näkyy kiitettävästi myös Kiihtelysvaaran esimerkkilauseissa. Varsin usein esimerkit saavat tuekseen kirjakielisen kehyksen, josta selviää konteksti: kuka sanoo, missä tilanteessa, ja mitä asia koskee. Vaikka tapaa ovat noudattaneet Nirvin lisäksi monet muutkin kerääjät, se ei kuitenkaan kaikille ole ollut itsestään selvää. Muutama esimerkki Nirvin aineistosta:

Jos lehmän maha turposi kovin, arveltiin, että se oli syönyt hiirenpesän. *Emäntä sillon kissan töytyytti* (= lennätti) *liävääj ja kissalla ruavitti*.

Eräs aviopari on rakastunut. Aina nukuvat yhdessä. Vaimo siitä: *se on tuokko semmo'nej jotta myöääsäk kaulassa pitäsi joklottook kiinik*.

Mummon mökki on puoleksi purettu. Mummo itse haikeana: *rappijon näkönen on, ei sinneppäin ilikiit tok kahtook!* Toinen mummo: *niimpä just, ei ilikiik kahtook!*

Esimerkit luovat myös värikkään kuvan kiihtelysvaaralaisen elämän kirjosta:

Piiasta: *jöi ryntäs' siitä pytyl_läijjälta sijar ruokko*.

Kaheksantoista vuotinem pöika makovvaa äitissä vieressä kaulakkain.

Erästä tytöstä: *kahestik kerkis elämänaikana iltamissa käyväk, eihän se our rëuhka* (= huonosti käyttäytyvä) *silon*.

Jotakin tuttua on seuraavissa esimerkeissä. Ehkä siksi, että ne tuovat mieleen Heikki Turusen *Simpauttajan* ja hänen muut Pohjois-Karjalaan sijoittuvat romaaninsa.

Sittä Iisakki rieätu (= innostui pahaan) *kansas semmo'seks jotta Villen sisaren kansaj juostap piipettel' tuolla vesaköissa*.

Äiti oli vieraan miehen kanssa komeros-
sa: *lapsrukat suapi oven takana kolo-
kuttoot tulep pöis äiti; emä konttuorissa
ol' seh härän kansak*.

Leski vietti miestä: *uju* (= makasi) *pitkälläj ja tuas nõušsoo ylös, siinä jahkäijlloo ja suuftaam mujistelloo Oskarille*.

Kiihtelysvaarassa olonsa aikana Nirvi osallistui Helsingissä järjestettyihin Sanakirjasäätiön keruustipendiaattien kokouksiin ja piti niissä kaksi esitelmää. Ne ilmestyivät *Virittäjässä* vuosina 1936 ja 1937. Hän käsitteli niissä kansankielen synonyymeja ja synonyymisluonteisia sanoja. Esi-

merkkiaineisto oli peräisin hänen omasta Kiihtelysvaaran aineistostaan. Kirjoitukset osoittavat, että hän ei ollut Kiihtelysvaarassa vain aineiston kerääjänä vaan myös tutkijana, joka teki tarkkoja havaintoja siitä, miten sanat elävät, mitä muutoksia niiden elämässä tapahtuu, miten samaa merkitsevien sanojen ryväs syntyy ja miten se taas hajoaa. Kun esimerkiksi sana *rutnikka* vanhojen puheessa merkitsi 'järvimalmikasaa' ja *tunkio* 'lantakasaa', nuo sanat nuoren polven puheessa tarkoittivat 'läjää, kasaa' yleensä (Nirvi 1936: 33). Tässä tapauksessa synonyymit siis olivat syntyneet merkityksen laajenemisen kautta.

Nirvin työ Kiihtelysvaarassa päättyi vuoden 1937 loppupuolella läksiaisjuhlaan, jonka kirkonkylän ja Heinävaaran kylän asukkaat olivat järjestäneet. Juhlassa pidettiin useita puheita ja ojennettiin lahja, johon oli liitetty omistuskirjoitus: »Saima ja Ruben Nirville. Ei sanat salahan joua, eikä luottehet lovehen. Murteemme ikuistajille. Kiihtelysvaaralaiset 1934–1937» (Keruu-kertomus 1937).

Nirvi palasi Kiihtelysvaaraan vielä uudelleen — 1960-luvun alussa — nauhoittamaan sikäläistä murretta. Nauhoitteista ja vanhoista muistiinpanoistaan hän poimi Kiihtelysvaaran kokoelmaansa lisää aineistoa, etenkin tavallista, yleiskielessäkin esiintyvää sanastoa. Lisäysten jälkeen Kiihtelysvaaran kokoelman suuruus oli noin 43 000 sanalippua.

Kiihtelysvaaran sanasto ei jäänyt vain arkistoon tai odottamaan Suomen murteiden sanakirjan ilmestymistä. Karjalaisen Kulttuurin Edistämissäätiön aloitteesta Nirvi ryhtyi 1970-luvulla toimittamaan Kiihtelysvaaran murteen sanakirjaa. Se valmistui 10-osaisena vuonna 1981. Aino Vallin Iitin ja Jaalan murre-sanakirjan lisäksi se on ainoa tähän mennessä ilmestynyt sanakirja, joka pohjautuu Sanakirjasäätiön pitkäaikaisstipendiaattien keräelmiin.

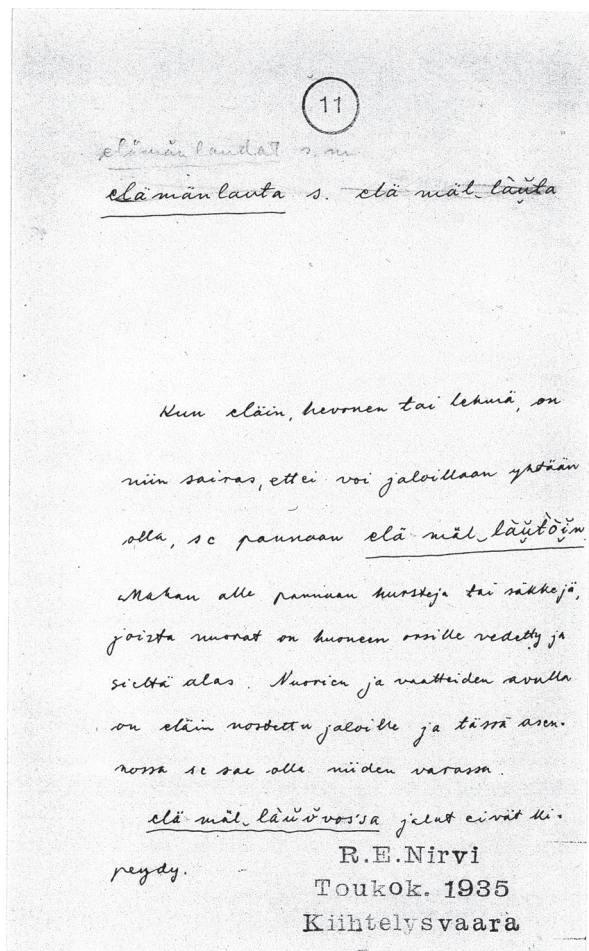
▷

Oman sanakirjansa Nirvin Kiihtelysvaaran kokoelma on todella ansainnut. Kokoelmaa pidetään yleisesti yhtenä parhaista — ellei parhaana. Kiihtelysvaaran sanaston erityisansioita ovat sen kattavuus ja monipuolisuus, murteen merkinnän tarkkuus, selitteiden luotettavuus ja paikkansapitävyys, lause-esimerkkien edustavuus ja laadukkuus, samoin tilanteen ja esiintymisympäristön huolellinen huomioon ottaminen. Paitsi kielen kuvaus sanakoelma on läpileikkaus pohjoiskarjalaisesta kansankulttuurista, niin aineellisesta kuin henkisestäkin. Se on myös matka tavallisen ihmisen elämään, ajatteluun ja arvostuksiin.

Olen itse professori Nirvin oppilaita. Kuuntelin hänen luentojaan. Tein hänelle pro gradu -työn ja suoritin hänelle laudaturtentin. Opettajana Nirvi oli sympaattinen, oppilaisiinsa arvostavasti ja ystävällisesti suhtautuva herrasmies.

Sanakirjasäätiö päätti 1960-luvun lopussa keräyttää vielä neljä uutta pitäjänsanastoa. Olin yksi uusista pitkäaikais-sanastajista. Keruupitäjäni oli Vihti. Jos vertaan omia kokemuksiani Nirvin sanastajauraan, erot ovat aika suuret. Jo ulkoiset olot olivat toisenlaiset. Sanastaja saattoi asua rivitaloyksiossä kaikkien palvelujen keskellä ja kulkea omalla autolla kielenoppaitaan tapaamassa. Pääkaupunkikin

Elämänlaudat-sanalippu.

oli vain puolen tunnin moottoritiematkan päässä.

Myös olot murteen säilymisen suhteen olivat toiset. Vihti oli jo tuolloin — 1960- ja 1970-lukujen taitteessa — muuttovaltainen pitäjä. Sopivia kielenoppaita ei niin vain ollut tarjolla. Sellaisia, joiden puhe muotoopillisesti täytti murteen vaatimukset, ehkä vielä oli, mutta niitä, jotka sen lisäksi hallitsivat vanhan agraarikulttuurin ja siihen liittyvän sanaston, oli vaikeampi löytää.

Sanastonkeruun päätyttyä tulin Sanakirjasäätiöön ja aloin kirjoittaa murre-sanakirjan artikkeleita. Eteeni tulleiden artikkelien joukossa olivat muun muassa sellaiset sanat kuin *elää* ja *elämä* johdoksineen ja yhdysanoineen. Tästä sanapesyestä oli tosin jo olemassa aiemmin kirjoitettu artikkeliver-sio. Se oli ilmestynyt painettunakin, Suomen murteiden sanakirjan koevihossa 1970. Artikkelien kirjoittaja oli Ruben Nirvi.

Se, että artikkelit nyt kirjoitettiin uudelleen, johtui siitä, että koevihko oli ollut foorumi, jossa vasta kokeiltiin erilaisia artikkelinkirjoitustapoja. Koevihon ilmestymisen jälkeen sanakirjan toimitusperiaatteet lyötiin lukkoon, ja kirja sai yli 100-sivuiset toimitusohjeensa. Vanhoja artikkeleita oli siis muokattava niiden mukaisiksi. Suurimmat muutokset koskivat ennen muuta kansatieteellisiä artikkeleita. Katsottiin, että koevihon artikkelit olivat liiaksi kansatieteeseen painottuvia. Haluttiin korostaa sanakirjan kielitieteellistä tehtävää.

Vaikka aikaa *elää*-jakson kirjoittamisesta on kulunut jo paljon, yksi sana tuosta jaksosta on jostain syystä jäänyt mieleeni: *elämänlaudat*. Sana on levikiltään karjalainen. Se tarkoittaa laitetta, jolla sairaat tai huonosti ruokitut ja jalattomiksi menneet eläimet pidettiin pystyssä. Eläin makasi vatsallaan ikään kuin keinulaudalla, jota kannattivat katto-orteen kiinnitettyt köydet. Lautojen tilalla saattoi — kuten Nirvin

Kiihtelysvaaran sanalipussa — olla myös säkki tai muu kangas.

Suomen murteiden sanakirja on pienestä alusta lähtenyt ja mammutiksi paisunut hanke. Mammutteja ei tiettävästi ole ollut tapana riiputtaa elämänlaudoissa. Ehkä se ei olisi ollut tarpeellistakaan. Silti sanoisin, että Ruben Nirvin Kiihtelysvaaran murteen sanakokoelma on ollut yksi kannatin, joka on vahvuudellaan auttanut pitämään Suomen murteiden sanakirjahanketta jaloillaan. Uskon ja toivon, että vahvuutta riittää vielä tulevaisuudessakin. ■

MATTI VILPPULA

Sähköposti: mvilppul@msn.com

LÄHTEET

- HAKULINEN, LAURI 1924: Opas Suomen kielien murteiden sanavarain kerääjille. — *Suomi* V:3. Helsinki.
- NIRVI, R. E. 1936: Kansankielen synonyymeista ja synonyymiluonteisista sanoista. — *Virittäjä* 40 s. 25–45.
- 1937: Synonyymien ja synonyymiluonteisten sanojen syrjäytymisestä ja katoamisesta. — *Virittäjä* 41 s.45–58.
- 1964: Sanastajan työkentältä. — *Kalevalaseuran vuosikirja* 43 s. 76–82. Helsinki: Kalevalaseura.
- 1974–1981: *Kiihtelysvaaran murteen sanakirja I–X*. Lappeenranta ja Joensuu: Karjalaisen Kulttuurin Edistämmissäätiö.
- Suomen murteiden sanakirja. Koevihko*. Helsinki: Sanakirjasäätiö 1970.
- R.E. Nirvin Kiihtelysvaaran sanaston keruuta vuosina 1933–1937 koskevat keruukertomukset. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- Suomen murteiden sana-arkisto. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.